

Refugis antiaeris: patrimoni de la Guerra Civil a la ciutat de València

Andrea Moreno Martín

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

andrea.moreno@uv.es

Tatiana Sapena Escrivà

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

tatiana.sapena@uv.es

Rebut: 30/06/2017

Acceptat: 15/09/2017

RESUM

Els espais de memòria són una part interessant de l'ampli ventall de recursos patrimonials de la Guerra Civil Espanyola. Als carrers de la capital del Túria perdura una gran quantitat de vestigis d'aquella època, entre els quals hi ha més de tres-cents refugis antiaeris. En aquest article tractem els refugis de la ciutat de València partint de la nova conjuntura que inaugura l'any 2017, en què s'han obert nous escenaris legislatius i de gestió. L'aprovació de la Llei de Memòria Democràtica Valenciana, una nova modificació de la Llei de Patrimoni Valencià, que expressament recull el patrimoni bèl·lic, així com accions inèdites per part de l'Ajuntament de València vers la recuperació i la divulgació dels refugis, ens serveixen com a marc de reflexió per a avaluar el seu valor patrimonial, així com també la problemàtica a l'hora de la seua gestió.

Paraules clau: refugis antiaeris, patrimoni, memòria, Guerra Civil.

ABSTRACT. *Air-raid shelters: heritage from the Spanish Civil War at València*

Memorial spaces are an interesting resource of the wide range of heritage of the Spanish Civil War. The city of València preserves a large number of vestiges of that time, among them, more than three hundred air-raid shelters. In this article we approach these bomb shelters taking into account the new conjuncture that inaugurates 2017, a year which has opened new legislative and management scenarios. The approval of the Law of Valencian Democratic Memory, a new modification of the Law of Valencian Heritage, which expressly highlights the civil war heritage, as well as unprecedented actions by the València City Council regarding the preservation and restoration, offers us a framework for reflection to assess the patrimonial value of air-raid shelter as well as the difficulties of their management.

Keywords: air-raid shelter, heritage, memory, Spanish Civil War.

SUMARI

Introducció

València 1936-1939: capital de la rereguarda

Els refugis antiaeris i la Junta de Defensa Passiva

- La Defensa Passiva Organitzada a la ciutat de València
- Els refugis de la ciutat de València

Els refugis antiaeris: patrimoni i memòria que cal recuperar

Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Andrea Moreno, Ajuntament de Quart de Poblet. Pl. Valldecabres, 19, 46930 Quart de Poblet, València.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Moreno, A., i Sapena, T. (2017). Refugis antiaeris: patrimoni de la Guerra Civil a la ciutat de València. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 131(2), 123-140. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.131-2.10>

INTRODUCCIÓ

L'any 2017 és, sens dubte, una fita que cal tenir present quan parlem del patrimoni de la Guerra Civil al territori valencià. Precisament ha sigut aquest any quan s'ha iniciat el procés per a l'aprovació de la denominada Llei de Memòria Democràtica i per la Convivència de la Comunitat Valenciana, i també quan s'ha aprovat una nova modificació de la Llei de Patrimoni Cultural Valencià que fa una menció explícita als vestigis de la Guerra Civil. Al mateix temps, juntament amb aquestes noves mesures legislatives del govern valencià, també ha sigut notícia la creació de subvencions públiques per part de la Diputació de València i de la Generalitat Valenciana en matèria de memòria històrica.

D'altra banda, a més dels escenaris que obre aquest nou context legislatiu, també hem de destacar

una praxi inèdita a la ciutat de València: el treball d'estudi, rehabilitació, conservació i museïtzació del refugi antiaeri ubicat en l'Ajuntament de la ciutat, que ha sigut obert al públic en abril de 2017 (Moreno, 2017) (Figura 1). Sembla, però, que no serà un *unicum*, ja que pròximament s'obrirà també el refugi del carrer de Serrans-Palomino, dins d'un altre projecte municipal (*Levante-EMV*, 04/06/2016) i el refugi de la fàbrica Bombas Gens, gràcies a la iniciativa privada (*Culturplaza*, 17/01/2017). A més a més, les Corts Valencianes també han fet públic el seu interès per recuperar el refugi ubicat al soterrani del Palau de Benicarló, l'actual seu de les Corts, que va allotjar la presidència del Govern de la II República entre novembre de 1936 i octubre de 1937 (*Diari La Veu*, 06/06/2017).

Tanmateix, si mirem amb perspectiva i amb un ull crític, aviat ens adonem que aquestes

Figura 1



Interior restaurat i museïtzat del refugi escolar de l'Ajuntament de València.
Fotografies d'Hèctor Juan (València, juny 2017)

accions són fruit d'una conjuntura nova. La ciutat de València —aquella que fou capital de la República, ara fa vuitanta anys— també s'havia mantingut fins ara en la rereguarda pel que feia a la valoració i a la divulgació d'una part singular del patrimoni bèl·lic que ací ens ocupa: els refugis antiaeris. L'avantguarda respecte a l'obertura i la museïtzació dels refugis a l'Estat espanyol l'encapçala Cartagena amb el seu projecte pioner de 2004. Després, des de la capital del Túria hem vist com altres ciutats (Almeria, Jaén, Albacete, Barcelona o, fins i tot, pobles valencians com ara Cullera, Alcoi i La Pobla del Duc, entre d'altres) han anat recuperant i obrint al públic els seus refugis com a recursos i elements del patrimoni i de la memòria del nostre passat més recent (Besolí, 2004; Besolí i Peinado, 2008; Jaén, 2016; Pujadó, 2006). Així és que, amb tretze anys de retard, sembla que finalment ha arribat el moment de materialitzar les reivindicacions que ja fa més de dues dècades han encarnat col·lectius ciutadans, associacions memorialistes, grups parlamentaris d'esquerres, professionals i estudiosos respecte d'aquests grans oblidats que són els refugis de la guerra.

L'article s'estructura en tres apartats. Un primer en què abordem la transformació de València com a capital de la rereguarda republicana i que ens ajuda a endinsar-nos en el context històric en què es desenvolupa l'aparició dels refugis antiaeris de caràcter urbà. En el segon apartat exposem com aquestes construccions singulars apareixen com una innovadora reacció de defensa de la població civil i de l'administració republicana davant dels atacs de l'aviació feixista. Per últim, exposem sintèticament els nous escenaris que s'han obert i la problemàtica sobre la gestió patrimonial dels refugis antiaeris de la ciutat de València, en un temps en el qual sembla que hem salvat la fase de censura i bloqueig administratiu que havíem viscut fins ara. És moment, doncs, de reflexió i, potser, de construir reivindicacions, necessitats, demandes i projectes *ex novo*.

VALÈNCIA 1936-1939: CAPITAL DE LA REREGUARDA

La ciutat de València fou un símbol i una urbs clau en la rereguarda republicana. A més d'acollir la capitalitat del govern de l'Estat durant un any, també va encarnar els estats d'ànim de la II República i el desenvolupament del conflicte, potser, com cap altra ciutat de la rereguarda (Girona i Navarro, 2007; Navarro i Valero, 2016 i 2017). I és que la ciutat va patir una evolució, tant física com emocional, que ens permet analitzar amb claredat les etapes i les fites de la guerra. Així, en un primer moment, amb el colp d'estat i l'inici de la contesa es va mantenir com una urbs hiperactiva, en el sentit més extens de la paraula (Aznar, 2007a i 2007b; Bordería, 2007; Calzado i Navarro, 2007). Tanmateix, però, ja a inicis de 1937, amb els primers bombardejos, la ciutat, la seguretat i el dia a dia van anar transformant-se. València veia com els fronts avançaven i s'apropaven, i com els avions i les bombes eren, cada vegada amb més freqüència, una constant en la vida de la ciutat. La València del *levante feliz* es va transformar en una ciutat pendent dels comunicats de guerra, de les sirenes i de frases ja històriques com «que ve la Pava».¹

Sens dubte, quan analitzem els testimonis orals d'aquells xiquets i xiquetes de la guerra, ens adonem que una de les circumstàncies d'aquells anys que més els van marcar van ser els bombardejos, els estats d'alarma i els avions (Aragó et al., 2007; Santamarina, 2009; Moreno i Olmos, 2015a; Museu de la Paraula²). Reprodueixen onomatopeies del soroll dels motors dels avions, dels xiulits dels projectils, de la detonació de les bombes, així com les sirenes i els crits de «Al refugi!». Això ens recorda com va tenir efecte l'estratègia de Franco i dels seus aliats nazis i feixistes, d'atemorir, castigar i

1 La *Pava* era un avió biplaça alemany de velocitat lenta (Heinkel HE-46) que els rebels utilitzaven per fer missions de reconeixement aeri, ja que anava equipat amb una càmera que permetia enregistrar els futurs objectius així com també les accions aèries (Mainar, 2007: 85). Per a la població, no obstant, la seua presència anunciava les bombes, ja que era el primer avió que sobrevolava els objectius dels bombarders.

2 Vegeu Museu de la Paraula. Arxiu de la Memòria Oral Valenciana, Museu Valencià d'Etnologia (Diputació de València): www.museudelaparaula.es

minar la moral fent ús de l'aviació per a bombardejar ciutats i objectius civils. I per descomptat, aquesta va marcar la vida i la memòria de generacions de valencians i valencianes que van patir al llarg de més de tres anys una pluja incessant i inhumana de bombes (Infiesta, 1998: 70 i s.; Aracil i Villarroya, 2010: 21 i s.; Azkárraga et al., 2017).

ELS REFUGIS ANTIAERIS I LA JUNTA DE DEFENSA PASSIVA

Quan parlem de refugis fem referència indirectament al nefast honor que té la Guerra Civil de ser uns dels primers conflictes mundials on es posà en marxa de manera sistemàtica la pràctica del bombardeig massiu d'objectius a la rereguarda i als nuclis poblats. D'aquesta anàlisi es desprenen interpretacions que ens parlen de mètodes i tècniques militars pioneres, de campanyes d'experimentació amb armaments i tàctiques inèdites, i d'una nova manera de fer la guerra que deixava arriere tot el que l'ésser humà havia conegut fins a aquell moment. Estem, doncs, davant d'un conflicte que inaugura la «guerra moderna», la «guerra total» que encarnarà la II Guerra Mundial en grau superlatiu (Sánchez, 2007: 45-77; Hobsbawm, 2012: 52-61).

Si parlem dels refugis de la ciutat, parlem de guerra, de bombes, de pràctiques de defensa i d'atac, però també de població civil, de persones com nosaltres que no lluitaven mobilitzades als fronts, que no eren soldats d'un exèrcit, sinó dones, homes, grans i menuts, que van veure com la seua vida a la ciutat es convertia en objectiu prioritari de l'exèrcit rebel. Aquesta nova manera de fer la guerra també inaugura noves maneres de defensar's i, en especial, noves estratègies per a protegir la població civil que es veurà amenaçada pels atacs aeris. Precisament, aquest component social i civil dels refugis marca una clara singularitat d'aquest element del patrimoni de la guerra. No és una construcció ni un lloc d'atac ni de defensa activa per part d'un cos militar, sinó un espai i una arquitectura que naix de la posada en pràctica de mesures de protecció de la ciutadania i dels objectius civils mitjançant la Defensa Passiva Organitzada (DPO).

La fortificació de València i les seues rodalies s'inicià aviat, en setembre de 1936, quan la ciutat encara no havia sigut bombardejada. La construcció de refugis i la posada en marxa de la DPO van ser unes de les principals mesures del Govern de la República per tal de protegir la població,³ que veurà com els bombardejos enemics porten per mar i per aire l'amarg sabor de la guerra a la rereguarda.

La Defensa Passiva Organitzada a la ciutat de València

Un cop instal·lat el govern a la ciutat, i a mesura que la guerra s'anava sentint més intensament, van augmentar els esforços de protecció. L'activitat constructiva i propagandística fou constant i intensa des de les darreries de l'any 1936 i fins al final de la guerra, en març de 1939. El 28 de juny de 1937, el Ministeri de Defensa Nacional, presidit per Indalecio Prieto, decretava la modificació dels decrets previs sobre DPO de la II República amb la finalitat d'unificar-ne i d'estandarditzar-ne els procediments. El nou decret de 1937 establia l'organització de la DPO com a obligatòria en tot el territori lleial a la República, i nomenava la direcció de la Defensa Especial Contra Aeronaus (DECA) com a encarregada d'establir les normes generals en relació amb l'organització, la preparació i la realització de la DPO (*Gaceta de la República*, 29/06/1937). Per a posar en marxa les mesures sobre DPO es constituïren comitès provincials, encarregats de la direcció local, i comitès locals destinats a l'execució o coordinació de les mesures que calia implementar.⁴ Per a l'execució de la DPO, en cada localitat/província es constituïren equips d'especialistes, de sanitaris i de treballadors, no subjectes a la mobilització militar (Moreno i Olmos, 2015a: 97).

3 Per a defensar l'àrea de València també es van construir línies de trinxeres (XYZ, Palància I, Puig-Carasols), fortificacions de diversos tipus (búnquers, com el del Saler, blocats, casamates, nius de metralladora) i defenses antiaèries amb peces d'artilleria pesada i lleugera, bateries, reflectors per a la localització nocturna dels avions, etc., instal·lats al port, al Saler i en altres indrets de la costa (Gil i Galdón, 2007: 33-53).

4 Els comitès provincials estaven formats pel cap de la DECA que feia de president, un delegat del governador civil, un metge, un especialista en gasos de guerra (metge, farmacèutic o químic), un arquitecte o enginyer municipal, un representant de la premsa i un secretari. Per la seua banda, els comitès locals tenien una estructura anàloga, però la presidència podia correspondre a l'alcalde en cas de no haver-hi cap superior de la DECA.

El 28 de juliol de 1937, un nou decret dona l'ordre de creació de la Junta de Defensa Passiva de València (JDP), que serà dirigida per l'alcalde de la ciutat, Domingo Torres (Vera i Vera, 2000: 214). Entre les activitats d'aquesta destaca la instal·lació de vint-i-cinc sirenes, l'habilitació d'hospitals de sang i quiròfans blindats, la protecció de les cases de socors, la construcció de refugis antiaeris, així com també la constitució de brigades de desenrunament o portalliteres ciclistes. Tanmateix, a banda d'aquesta tasca constructora i de gestió logística, la JDP també s'encarregava de la difusió i l'alfabetització de la població en temes de DPO (Girona, 1986: 340). Mitjançant la premsa i la ràdio, també es recordava constantment a la ciutadania com s'havia d'actuar en cas de bombardeig: les sirenes anunciarien l'arribada dels avions i la necessitat de dirigir-se ordenadament cap als refugis. També s'ordenà que els llums fossin apagats a partir de les nou de la nit, encara que aquesta mesura no sempre es va respectar (Safón i Simón, 1986; Abad, 1987).

Durant tot aquest any, es publicaren notes de premsa, llibrets i catàlegs, a càrrec de les JDP per a informar i educar els ciutadans sobre com reaccionar i gestionar les situacions de perill. Catalunya edità un llibre a principi de 1937 que va inspirar el llibret que, en juny, editaria la JDP de València (DPV, 1937). El document explica de manera molt didàctica les conseqüències dels bombardejos, els tipus de bombes i els seus efectes i enumera disset prevencions que la ciutadania havia de tenir en compte per a sobreviure a les bombes. Algunes prevencions són aquestes:

Tots els llums que donen als exteriors dels edificis o zones amb claredat en les parts internes d'aquests hauran d'estar apagades, o bé pintades de color blau. Igual han d'estar els vidres dels celoberts i les claraboies [...] Els vehicles de tracció mecànica (automòbils, camions, motos, etc.) portaran els llums d'encreuament o fars de color blau verd, per a poder transitar sense perill per la població i l'extraradi. Ni els fars de capital ni els de carretera es podran connectar en un radi mínim de 5 km de la ciutat [...] L'envidrat de balcons, finestres, aparadors i portes estarà protegit per cintes de

paper engomant, la col·locació de les quals partirà dels marcs de les portes [...] El públic tindrà en compte la preferència de dones, xiquets, ancians i mutilats per a allotjar-se als refugis, i podran fer-ho altres persones sempre que l'espai i la capacitat ho permeten [...] No es pot transitar pel carrer una vegada l'agressió haja començat, i aquells que es troben en la via pública buscaran ràpidament recer als portals de les cases o als refugis més immediats (Moreno i Olmos, 2015b: 354-355).

Durant l'estiu de 1938, els bombardejos foren gairebé diaris. El front de guerra s'apropava a la ciutat i les condicions de vida empitjoraven ràpidament. El 9 de desembre de 1938, un decret del Ministeri de Defensa, de Juan Negrín, recordava l'obligatorietat de la defensa passiva i decretava —per a fer-la més efectiva— la mobilització general de la ciutadania per fer front a l'agressió aèria (Figura 2). A proposta del Ministeri de Defensa, es creà una Junta Nacional per a la Defensa Passiva amb caràcter de coordinació interministerial. El paper d'aquesta junta de coordinació era el d'informar, assessorar i proposar tot el que fa referència a la reglamentació general i a la legislació sobre la DPO. Dies més tard, el Ministeri de Negrín signava una ordre que establia que tots els organismes, centres i entitats que tingueren al seu càrrec serveis de DPO, continuaren implementant les seues tasques com ho havien fet fins a aquell moment (*Gaceta de la República*, 27/12/1938). A més, comunicava la reorganització urgent dels serveis que es recollien en el Decret 151 (*Gaceta de la República*, 03/12/1938).

Així, si a l'estiu de 1936 la defensa antiaèria només tenia vuit canons, algunes defenses a la costa i divuit oficials, en 1938 l'organització es va fer més complexa amb grups fixos d'artillers a la ciutat, agrupació i brigades de maniobra als fronts, xarxes d'escoltes i comitès provincials i locals de DPO, etc. València s'havia convertit en la seu de l'Estat Major de la DECA (Vera, 2008: 75-99; Aracil i Villarroya, 2010: 54-57). Pel que fa als refugis, el seu nombre es veurà incrementat exponencialment des de les desenes inicials fins als diversos centenars al final de la guerra (Peinado, 2015; Taberner, 2016; Azkàrraga i Peinado, 2017).

Figura 2



Cartell de guerra del Consell Provincial de València / Conselleria de Propaganda i Premsa: 'Construint fortificacions i refugis evitarem molts dolors i ens farem més forts'

Autor: M. Gallur Latorre (1938)
FONT: Biblioteca Històrica Universitat de València (BH Cart. 01/002)

Cartell de guerra: 'Camarades de la rereguarda. Més refugis i evitarem noves víctimes'

Autor: A. Parrilla (1938)
FONT: Fundación Pablo Iglesias, Madrid

Cartell de guerra de les Juventuts Socialistes Unificades (JSU): 'València no pot caure a les urpes del feixisme, hem de fortificar-la'

Autor: V. Vila Gimeno, 1937
FONT: Biblioteca Històrica Universitat de València (BH Cart. 01/0163)

Els refugis de la ciutat de València

En l'actualitat, hi ha un interessant corpus de publicacions esmentades al llarg d'aquest article que expliquen, de manera detallada, la construcció i les singularitats dels refugis de la ciutat de València. Per a evitar reiteracions, ens centrarem en la síntesi d'algunes de les característiques d'aquests per poder després mesurar el seu valor històric i patrimonial.

Com hem vist anteriorment, les tasques de la JDP de València i la construcció de refugis no foren espontànies. Més aviat al contrari, van ser fruit d'una estratègia planificada amb una estructura jerarquitzada d'organismes de gestió, supervisió i implementació. De fet, per a aconseguir unes condicions de seguretat i habitabilitat òptimes, la construcció dels refugis responia a una sèrie de requisits arquitectònics i tècnics molt concrets, com ara l'elaboració d'un projecte tècnic i el pagament d'unes taxes (Moreno i Muñoz, 2011; Peinado, 2015).

Un tret distintiu eren els materials de construcció i l'estructura de l'immoble que havien de fer front als bombardejos. Com a mesura d'evacuació alternativa, els refugis disposaven, com a mínim, de dos accessos que estaven ubicats en extrems oposats o, almenys, molt distants entre si (Galdón, 2006: 88). A més, la seua baixada en rampa o escala d'obra, anava seguida d'un corredor amb forma de colze o de ziga-zaga per a evitar que penetrara la metralla i reduir l'efecte d'una ona expansiva. A la ciutat de València els refugis de nova planta eren construïts, principalment, amb formigó, ferro i arena, materials destinats a resistir els impactes de les detonacions. L'interior es compartimentava majoritàriament en galeries i, sovint, comptaven amb bancs correguts adossats a les parets; alguns, fins i tot, podien tenir latrines. Principalment eren subterranis amb galeries de volta amb secció en U invertida. Tot i que també hi ha exemples de refugis en forma de sala quadrangular amb columnes o refugis en superfície amb cobertes de forma piramidal o en pla inclinat (Azkarraga

i Peinado, 2017: 81). Els sistemes elèctrics i de ventilació també eren elements clau, ja que, en ser construccions subterrànies, necessitaven un sistema complet de ventilació i il·luminació assistida. A la ciutat de València, a més, la construcció d'aquests havia de tenir present el nivell freàtic (entre tres i quatre metres de profunditat al centre i molt menor a la zona del port), cosa que va condicionar que alguns refugis foren semisoterrats, on la major part de la protecció es realitzava per damunt de la cota del carrer (Peinado, 2015: 123; Taberner, 2016).

Al seu interior, les parets també acollien rètols, normalment fets amb pintura blava, que indicaven en castellà normes de convivència o seguretat. El missatge depenia sovint del sector de població que acollia el refugi. Així, en els fabrils, com el de Bombas Gens,

s'han conservat «No fumar ni escopir» o «Per higiene es prega no llançar immundícies de cap tipus». En els escolars, com el del Grup Balmes, els rètols indiquen «Capacitat 1000 xiquets» o «Allunyar-se d'aquesta porta per a facilitar l'entrada de l'aire». En aquest sentit, també s'ha documentat en alguns refugis escolars l'existència d'elements de caràcter decoratiu en les parets, com els singulars de Mickey Mouse pintats al refugi del carrer de Ruaya (Azkàrraga i Peinado, 2017: 82), o l'ús de pigments de color blau i roig terracota al refugi de l'Ajuntament (Moreno, 2017). Tot i així, la vertadera icona dels refugis de la ciutat és el rètol de lletres col·locades en relleu i en horitzontal que, sovint acompanyades de fletxes, indicaven els accessos als refugis, especialment als públics, per afavorir-ne així una ràpida localització en cas d'alarma (Figura 3).⁵

Figura 3



Façana del refugi antiaeri del carrer dels Serrans-Palomino amb el característic rètol amb lletres *art déco* durant el procés de restauració. Fotografia de José M.ª Azkàrraga (València, maig 2017).

5 No podem oblidar que aquesta tipografia, per si mateixa, s'hauria de valorar com a part del nostre patrimoni artístic i cultural, ja que evoca no sols la funcionalitat dels refugis, sinó que també és representativa de l'estètica i les tendències artístiques d'aquest passat recent. A més, aquesta senyalística ha passat a formar part de l'imaginari col·lectiu de la ciutat i ha esdevingut una icona per a altre tipus de reivindicacions actuals.

Tanmateix, tot i l'existència d'aquests elements comuns i definitoris dels refugis, hi ha diferents tipologies arquitectòniques que no responen a una única classificació (Taula 1). Així, atenent la naturalesa o la titularitat, poden ser refugis públics o privats. Si tenim en compte

el destinatari final dels refugis, podem classificar-los en refugis de districte o de barriada, escolars, de fàbrica i comercials, oficials o governamentals i particulars o de comunitats de veïns. En funció de categories formals i tècniques diferenciem entre els que tenen el sostre

Taula 1. Tipologia dels refugis a la ciutat de València segons l'origen i els destinataris

REFUGIS PÚBLICS O DE DISTRICTE
<ul style="list-style-type: none"> • Ubicats als barris centrals; es destinaven principalment als veïns i als vianants. • Construïts per la JDP de la ciutat. • Semisoterrats; tenien senyalització exterior mitjançant el rètol REFUGIO. • Es va preveure la construcció d'un centenar de refugis públics de nova planta, però l'escassa col·laboració de la ciutat i dels veïns va provocar la reducció de la xifra a menys de la meitat: quaranta-un. • Exemples: c/ dels Serrans-Palomino, c/ de Dalt-Ripalda, c/ de l'Espasa; pl. del Carme, pl. de la Universitat (actualment, pl. del Patriarca); Grans Vies de Germanies i Marqués del Túria.
REFUGIS A SOTERRANIS D'EDIFICIS PÚBLICS
<ul style="list-style-type: none"> • Habilitats per la JDP de la ciutat. • Exemples: edifici de Galerías Avenida, el de l'Ateneu Popular (amb capacitat per a mil cinc-cents persones) o els de les estacions de tren (del Nord, d'Aragó, del Pont de Fusta i de Jesús).
REFUGIS ESCOLARS
<ul style="list-style-type: none"> • Ubicats al pati o al jardí de les escoles o en espais annexos, es destinaven principalment a la comunitat educativa i podien albergar entre vuit-cents i mil alumnes. • Construïts per la JDP de la ciutat i cofinançats al 50 % per l'Ajuntament de València i pel Ministeri d'Instrucció Pública. • Exemples: Cervantes, Octubre, Lluís Vives, Balmes, Mirasol, Blasco Ibáñez (actualment, Jesús María), Félix Bárcenas o el Grup Escolar de l'edifici de l'Ajuntament.
REFUGIS DE FÀBRriques I TALLERS
<ul style="list-style-type: none"> • Construïts dins dels centres de treball per a protegir els treballadors. Especialment en empreses destinades al desenvolupament de tasques de subministrament de material de guerra, d'emmagatzematge i de distribució energètica. • Exemples: el de Bombas Gens, el de Macosa o el d'una desapareguda fàbrica al c/ del Marqués de Caro.
REFUGIS GOVERNAMENTALS
<ul style="list-style-type: none"> • Construïts dins dels edificis institucionals per a protegir els càrrecs públics i els treballadors i treballadores del Govern de la República. • Exemples: refugi ubicat al soterrani del Palau de Benicarló, l'actual seu de les Corts Valencianes, que va allotjar la seu de la presidència del Govern de la II República entre novembre de 1936 i octubre de 1937.
REFUGIS PARTICULARS
<ul style="list-style-type: none"> • Construïts per iniciativa privada en els soterranis o patis posteriors de les cases o altres habitacles, amb la finalitat de garantir la seguretat dels membres de la família o de la comunitat de veïns d'un immoble. • Responen a tipologies i estructures molt diverses, generalment de dimensions mitjanes o reduïdes, ja que s'adapten a espais normalment ja existents als immobles. • La ubicació d'aquests en propietats privades dificulta l'accés i, sovint, ni tan sols els propietaris en són conscients de l'existència. • Exemples: c/ d'Algirós, 19; c/ del Comte Altea, 54; c/ del Doctor Zammenhof, 3-5... Aquests són només un exemple d'entre els més d'un centenar que es coneixen, encara que molts han sigut tancats o cegats.

voltat o allindanat i entre els que tenen una estructura de planta en forma de sala, mina o mixta. I, segons la seua ubicació o profunditat, podem classificar-los en subterranis, semisoterrats, en superfície o a peu de carrer.

Una altra qüestió recurrent a l'hora d'abordar els refugis antiaeris de la ciutat és el còmput total dels que es construïren i els que encara perviuen. A hores d'ara resulta una tasca complicada conèixer-ne amb exactitud la quantitat i la ubicació, entre altres raons perquè no s'ha publicat cap inventari oficial que els catalogue amb detall. A més a més, les diferents fonts d'informació primàries d'aquell període, registres oficials i notes de premsa, aporten dades diferenciades. Cal afegir que la guerra va impedir l'adequada conservació de la documentació i que el posterior canvi de nom dels carrers i dels números dels immobles pot dificultar-ne el seguiment. Les estimacions actuals més exhaustives són, d'una banda, la de Taberner (2016) que, amb la documentació de l'Arxiu Municipal i el treball de camp, indica que aproximadament es van construir 270 refugis; d'altra, la de Peinado (2015), que en la seua tesi doctoral presenta el llistat més complet fins al moment i que arriba a quantificar 330 refugis antiaeris en la ciutat de València. Tanmateix, ara per ara, el més prioritari no és l'anàlisi quantitatiu dels refugis, sinó el seu estat qualitatiu. Malgrat tot, algunes d'aquestes obres de protecció antiaèria encara es troben relativament en bon estat. Tot i així, però, hem de dir que el pas del temps n'ha desvirtuat molts i que la deixadesa durant dècades per part de les administracions ha contribuït a fer que molts altres hagen desaparegut o hagen vist alterada la seua naturalesa i essència com a béns del nostre patrimoni històric.

ELS REFUGIS ANTIAERIS: PATRIMONI I MEMÒRIA QUE CAL RECUPERAR

Viure sense memòria es fa molt difícil; és més, sense records, no podem ni tan sols ser. Joël Candau, en la seua cèlebre obra *Anthropologie de la mémoire* ('Antropologia de la memòria') (2002: 5) afirma que sense memòria, el subjecte es perd, viu únicament el present, es queda sense capacitats conceptuals i cognitives.

El seu món esclata en trossos i la seua identitat s'esvaeix. Però, què és allò que recordem o que oblidem? L'antropòleg Jose María Valcuende (2007: 21) assenyalava que són tres els aspectes que recordem. D'una banda, recordem aquelles qüestions que, en el nostre context, calen per a cobrir les nostres necessitats. D'altra banda, recordem allò que ens és útil per a poder interpretar el que ens passa al voltant. I per últim, mantenim aquells records que ens serveixen per a explicar-nos a nosaltres mateixos.

Tota societat precisa d'uns referents compartits, ja que allò que recorda o que oblida ens indica com s'organitza, quins són els seus mecanismes de repressió, la seua jerarquia, etc. Per tant, la memòria és un camp de lluita ideològica. En cada moment històric el grup social que ostenta el poder voldrà imposar la seua interpretació de la realitat i, per a fer-ho, inevitablement, manipularà la memòria, bé siga potenciant determinats records històrics o a través de l'esborrat d'uns altres. Això és el que va fer el franquisme durant quatre dècades per tal de justificar el colp militar, la guerra i la brutal repressió posterior. Per a portar-ho a terme va posar en marxa una campanya de propaganda en la qual es glorificava la victòria militar franquista a través del disseny d'una cartografia de la memòria amb la construcció del Valle de los Caídos, amb la col·locació en moltes esglésies de plaques dels màrtirs caiguts per Déu i per Espanya, així com també amb el canvi de toponímia (Escudero, 2011: 30).

El problema ve quan, amb la mort de Franco, la reconversió de la dictadura franquista en una democràcia es fa imposant el que s'ha anomenat «el pacte de silenci» (Espinosa, 2007: 46). Es tractà d'un acord tàcit entre determinades forces polítiques segons el qual el franquisme gaudia d'una treva històrica, com si entre 1931 i 1977 no hagués passat res. Durant vint anys, la premissa va ser la de «no mirar arrere per a no obrir ferides». Però aquest cicle de polítiques d'oblit arriba al seu final amb l'entrada del nou mil·lenni, quan des de la societat civil apareix un moviment memorialista que, juntament amb les forces polítiques més esquerranes, aconsegueix que es trenque aquest pacte i que s'impulsen iniciatives de recuperació de la memòria històrica.

En aquest nou context, els refugis antiaeris de la Guerra Civil ressegueixen com a patrimoni associat a les polítiques de memòria i ocupen un lloc preferent entre allò que Pierre Nora (1984-1993) denomina els «llocs de la memòria» (*lieux de mémoire*). Són llocs en què la memòria s'ha encarnat selectivament i que, per la voluntat de la humanitat o el treball del temps, han romàs com els símbols més lluminosos d'aquesta. Es tracta d'espais on la memòria col·lectiva perviu emocionalment i que, malgrat haver sigut oblidats durant temps, conserven el passat i tenen la capacitat de transportar memòries col·lectives a generacions actuals. Per tant, són llocs associats a les polítiques de memòria (Calzado, 2006: 10).

En la ciutat de València, abordar la gestió i la divulgació d'aquests llocs de la memòria, dels refugis antiaeris, implica ser conscients d'alguns factors que fins fa escassos mesos condicionaven la implementació de qualsevol proposta de treball.

En primer lloc, s'ha de parlar del nul interès de les administracions públiques durant dècades, que s'ha materialitzat en polítiques reiterades d'inacció per part del Govern i de les institucions valencianes i també en postures maniquees i de bloqueig d'iniciatives d'altres grups parlamentaris i col·lectius ciutadans. Ni tan sols s'atenien els informes del Consell Valencià de Cultura (CVC)⁶ que reclamaven més protecció administrativa per als refugis, així com la posada en marxa d'actuacions que propiciessin l'interès social i el gaudiment d'aquests. Han passat els anys i, amb el canvi en el Govern, sembla que a la ciutat de València s'impulsen iniciatives públiques que mostren cert interès vers el patrimoni de la Guerra Civil:

exposicions, publicacions, actes commemoratius, obertura al públic de refugis i senyalística d'espais i llocs destacats (Figura 4). Sembla que s'ha començat un nou camí per a interpretar aquests espais de memòria lligats a la Guerra Civil com a recursos patrimonials que han de ser localitzats, estudiats, recuperats, conservats, difosos i, sobretot, dignificats. Un passat i una història que sempre ha estat ací; només cal dedicar-los temps, mirar-los amb atenció i voler fer memòria.

En segon lloc, la no aplicació de la Llei de Memòria Històrica i la manca d'una legislació específica sobre com abordar el patrimoni bèl·lic també han entrebancat el desenvolupament de projectes a favor de la recuperació de la memòria històrica i de la valoració del patrimoni vinculat a la II República i a la guerra. Amb perspectiva, podem observar com el marc legislatiu respecte del patrimoni de la Guerra Civil ha anat adaptant-se molt lentament. Així, la Llei 16/1985 de Patrimoni Històric Espanyol, ni el contemplava ni el protegia explícitament, tot i que sí que mencionava el patrimoni bèl·lic d'altres èpoques (castells, muralles o fortificacions). Tanmateix, la llei estatal donava peu perquè els refugis antiaeris s'incloguessen dins del patrimoni arqueològic, ja que sovint es troben en el subsòl i, per a estudiar-los, es requereix metodologia arqueològica (González, 2008: 15; Moreno i Muñoz, 2011: 185). Llevat d'aquesta casuística, els refugis antiaeris tampoc havien sigut abordats, fins ara, per la legislació valenciana, el que havia provocat que aquestes restes d'arquitectura i enginyeria bèl·lica del nostre passat més recent romanguessen en total desemparament (Álvarez, 2010: 182). Però aquest panorama legislatiu ha patit una sèrie de transformacions en el darrer any, que ja han sigut destacades en la introducció d'aquest l'article. Són diversos els esdeveniments que han succeït i que denoten un canvi de paradigma pel que fa al tractament d'aquest patrimoni en territori valencià. Un fet destacable ha sigut la modificació de la Llei 4/1998 del Patrimoni Cultural Valencià, a través de la Llei 9/2017, que posa en relleu el valor patrimonial de les construccions civils i militars de la Guerra Civil, com a mostra notable de l'enginyeria

⁶ Informes del CVC: La conservació del patrimoni històric militar de la Guerra Civil (1936-1939) (20 de desembre de 2004); Informe sobre refugis de la Guerra Civil, amb esment particular dels de la ciutat de València (23 de juliol de 2007); Informe sobre els refugis de la Guerra Civil en la Gran Via de València (27 de juny de 2011); i Informe sobre els refugis antiaeris a la Comunitat Valenciana (25 de gener de 2016).

Figura 4



«València en la Memòria», ruta creada per l'Ajuntament de València per a senyalitzar edificis i monuments destacats de la València republicana. Fotografies de Tatiana Sapena (València, juny 2017)

militar i com a espais privilegiats de la memòria de la guerra. A més d'esmentar els refugis antiaeris, també destaca la importància històrica i cultural dels aeròdroms, trinxeres, parapets, polvorins, elements de resistència blindats (nius de metralladores, llocs de tirador, casamates, búnquers o fortins) i un llarg llistat d'elements constructius relacionats amb l'arquitectura militar d'aquest moment, i els considera elements dignes de protecció. La llei assenyala que, amb la seua entrada en vigor, el patrimoni històric i arqueològic civil i militar de la Guerra Civil a la Comunitat Valenciana anterior a l'any 1940 passarà a tenir la consideració de Béns de Rellevància Local (BRL).

Aquest nou marc legal també estableix l'obligació d'inventariar aquests béns diferenciant entre béns protegits i béns que només cal documentar, en funció de la importància patrimonial relativa

que tinguen. El mateix ocorre amb els llocs de la memòria, que passaran a ser documentats per la seua importància històrica. Tanmateix, tot i que no obviem la importància d'aquestes mesures, atés que la catalogació dels béns és una tasca bàsica per a poder dur a terme una gestió adient, també és cert que entrem en el debat que sempre generen les declaracions genèriques sobre béns patrimonials, així com també el fet de saber quins són els criteris i com es defineix la «relativa importància patrimonial» que comportarà quins béns mereixen ser protegits i quins únicament documentats. Fins al dia d'avui, i prèviament a l'aprovació d'aquesta norma, a la ciutat de València ja s'havien inclòs dotze refugis com a BRL (setembre de 2010) en l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià (Taula 2); però, malauradament, hem comprovat que la mera declaració no assegura una conservació adequada d'aquests (Figura 5).

Taula 2. Refugis antiaeris de la ciutat de València declarats Béns de Rellevància Local

	REFUGIS	ADREÇA
1	Refugi Serrans-Palomino	c/ dels Serrans, 25 - c/ de Palomino
2	Refugi Dalt-Ripalda	c/ de Dalt, 33 - c/ de Ripalda
3	Refugi col·legi Gran Asociación	c/ de Blanqueries, 12 - c/ del Pare d'Òrfens, 3-5
4	Refugi Espada	c/ de l'Espasa, 22
5	Refugi institut Lluís Vives	c/ de Sant Pau, 4
6	Refugi av. Germanies i av. Marqués del Túria	Gran Via Germanies - Gran Via Marqués del Túria
7	Refugi col·legi Jaime Balmes	c/ del Mestre Aguilar, 15
8	Refugi Grup Escolar Blasco Ibáñez (actual col·legi Jesús María)	Gran Via Ferran el Catòlic, 37
9	Refugi Ruaya	c/ de Ruaya, davant del c/ de Pepita
10	Refugi Grup Escolar Llibertat (actual col·legi de les Trinitàries)	c/ de la Visitació, 13
11	Refugi del Reial Monestir de la Trinitat	c/ de la Trinitat, 13
12	Refugi Institut El Grau	c/ d'Escalante, 9

FONT: Elaboració pròpia a partir de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià

Figura 5

Rètol i fletxa a la façana del refugi del carrer de Dalt-Ripalda
Fotografia d'Hèctor Juan (València, juny 2017)

Façana i rètol del refugi del carrer de l'Espasa, en lamentable estat de conservació tot i ser BRL
Fotografia d'Hèctor Juan (València, juny 2017)

D'altra banda, a més d'aquesta ampliació en la Llei de Patrimoni, també hem d'esmentar el projecte de llei de la Generalitat de Memòria Democràtica i per la Convivència de la Comunitat Valenciana, que actualment es troba en procés de tramitació parlamentària.⁷ Aquesta llei suposa una ampliació dels drets reconeguts en la normativa estatal (Llei 52/2007, coneguda popularment com a Llei de Memòria Històrica) amb la creació de l'Institut Valencià de la Memòria Democràtica, els Drets Humans i les Llibertats Públiques, que serà l'encarregat de formar, gestionar i divulgar el Catàleg de llocs i itineraris de la memòria democràtica de la Comunitat Valenciana.

En aquest sentit, la Llei de Memòria Valenciana defineix els «llocs de la memòria democràtica» com a espais, immobles o paratges d'interés on s'hagen desenvolupat fets de singular rellevància per la seua significació històrica, simbòlica o per la seua repercussió en la memòria col·lectiva de la lluita dels valencians i les valencianes pels seus drets i llibertats democràtiques, en el període que comprén del 14 d'abril de 1931 fins el 10 de juliol de 1982 (Títol III, Cap. 2, art. 20). I per tant, entenem que els refugis antiaeris, com a icones de la resistència a la rereguarda i amb una clara vinculació amb la vida diària de la població valenciana, tenen una doble lectura com a espais de guerra i llocs de la nostra memòria col·lectiva. El seu valor històric, arquitectònic, social i, fins i tot, simbòlic també permet que els refugis siguen part dels «itineraris

de la memòria democràtica» que la llei encunya en l'article 20. I és que, com plantejaven Moreno i Muñoz (2011: 184), el valor dels refugis antiaeris no té relació amb preferències artístiques o estètiques, ni tan sols tenen un interès monumental que els etiquete com a obra d'art; part de la seua importància radica en el fet que aquest patrimoni bèl·lic no parla exclusivament de la guerra i de la història, sinó també de les *històries* de la gent, del seu dia a dia i, per tant, esdevé un recurs i una manifestació patrimonial on la memòria col·lectiva està molt present.

Sens dubte, aquest marc legislatiu ha obert un nou temps per al patrimoni de la Guerra Civil. Tanmateix, el patrimoni, a més d'una legislació que afavorisca la seua protecció i catalogació, també necessita dotació pressupostària per a dur endavant projectes de gestió global que incloguen tasques de documentació, estudi-anàlisi, intervenció, conservació i divulgació.

Com veiem, els dos primers factors que comentàvem a l'hora de gestionar i difondre el patrimoni de la guerra (nul interès de l'Administració i manca de legislació) sembla que van corregint-se. No passa el mateix, de moment, amb un tercer factor que cal tenir present i que ha condicionat —i condiona molt— qualsevol treball en aquest àmbit. Ens referim a la politització que sovint s'associa a les propostes i a les accions que intenten posar en valor la memòria i el patrimoni del nostre passat més recent. En aquest sentit, queda molt per fer; una bona mostra és el debat que ha generat, per exemple, el canvi de noms de carrers a l'Ajuntament de València i a altres ciutats espanyoles. Tenim un gran repte a l'hora de presentar i explicar què és i què ha de ser la memòria històrica sobre el nostre passat recent per tal que siga entesa i patrimonialitzada pel gruix de la ciutadania més enllà dels discursos associats a sigles polítiques. El gran repte és, doncs, assolir la maduresa democràtica suficient per a entendre i fer entendre que la memòria històrica ha de ser una praxi i una reivindicació del conjunt de la societat democràtica. La recuperació del patrimoni ens ha de servir per a plantejar un discurs democràtic i alternatiu al discurs franquista,

⁷ D'aquesta manera se segueix el camí ja iniciat per altres autonomies: Llei de Catalunya 13/2007, de 31 d'octubre, del Memorial Democràtic; la Llei de Catalunya 10/2009, de 30 de juny, sobre la localització i identificació de les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la dictadura franquista, i la dignificació de les fosses comunes; la Llei Foral de Navarra 33/2013, de 26 de novembre, de reconeixement i reparació moral de les ciutadanes i ciutadans navarresos assassinats i víctimes de la repressió arran del colp militar de 1936; la Llei del País Basc 4/2014, de 27 de novembre, de creació de l'Institut de la Memòria, la Convivència i els Drets Humans; i la Llei de les Illes Balears 10/2016, de 13 de juny, per la recuperació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme. En altres comunitats autònomes, com Andalusia o Aragó, les lleis de memòria es troben també en tràmit.

que va censurar durant quaranta anys la comprensió i la divulgació científica, rigorosa i global del conflicte i del colp d'estat. És per tant una tasca del present divulgar un plantejament històric que aborde la perspectiva patrimonial i social des d'un enfocament inclusiu, democràtic i intergeneracional.

I dit això, també hem de ser conscients que quan treballem amb el patrimoni de la Guerra Civil igualment treballem amb certes preconcepcions de la ciutadania i amb una escassa percepció d'aquests elements com a patrimoni que cal conservar. Sens dubte, els factors anteriors i la mateixa evolució i idiosincràsia de la societat i la democràcia valenciana i espanyola han contribuït a fer que la ciutadania tinga certs prejudicis i una percepció negativa de la II República i de la Guerra Civil. Aquestes preconcepcions afecten òbviament el patrimoni d'aquesta etapa, que en la majoria de casos no és percebut com a quelcom rellevant.

És curiós i paradoxal que els refugis, tot i ser espais de memòria, hagen sigut alhora víctimes de l'oblit per gran part de la ciutadania i de l'Administració. En el cas que ens ocupa són, a més, elements urbans que, tot i estar dins de la ciutat, romanen fora dels seus circuits quotidians i dels mapes mentals dels veïns i veïnes. I això passa malgrat que alguns encara conserven a la façana els rètols amb la tipografia estil *art déco* que els van fer tan reconeixibles i originals. Però no podem culpabilitzar la ciutadania d'aquest desconeixement, ja que fins ara no ha existit una estratègia des de les instàncies públiques que haja dut a terme un projecte integral sobre aquests béns patrimonials. La gent coneix —o almenys ho ha sentit alguna vegada— que en el subsòl de València hi ha restes romanes, i que es poden visitar a l'Almoïna. També som conscients de la nostra història medieval amb una bona oferta de monuments i museus que difonen aquest passat de la ciutat. Fins i tot, podem contemplar restes de la València de finals del XIX i principis del XX amb construccions modernistes, historicistes com la plaça de bous, l'estació del Nord i un llarg llistat d'edificis i d'indrets. Tanmateix, tot i el destacat paper que va tenir València en la

rereguarda republicana, encara resulta anecdòtica la visibilitat que aquesta etapa tan recent de la història té a la ciutat.

Probablement les causes de l'escassa popularització i visibilitat del patrimoni de la guerra i dels refugis a la ciutat també es poden remuntar a la postguerra i el primer franquisme, quan les autoritats van iniciar processos de desmantellament i rebliment de moltes d'aquestes estructures. Sens dubte, el franquisme no tenia cap intenció de fer visibles restes de la guerra a la ciutat i, molt menys, construccions que evidenciaven la resistència de la rereguarda republicana. Així, especialment a partir dels anys cinquanta, molts dels refugis de València van començar a ser demolits, en moltes ocasions de manera parcial. Així doncs, molts foren *decapitats*, és dir, en va ser enderrocada la part superior, la més visible a peu de carrer, i es tapiaren els accessos; això provocà que es quedessen ocults al subsòl (Figura 6).⁸ El seu silenciament ha sigut tal que, dècades després, hem redescobert refugis que romanien tapats per l'asfalt davall d'algunes places, jardins o avingudes. Això és el que va ocórrer en el cas del refugi de la plaça del Carme, el de la plaça del Patriarca o els de les Grans Vies Germanies i Marqués del Túria, entre d'altres.

Després d'aquesta estratègia premeditada del franquisme, els refugis van seguir perdent presència a la ciutat i, per tant, també en l'imaginari col·lectiu de la ciutadania, principalment com a conseqüència de les nefastes polítiques dels governs democràtics que, en lloc d'afavorir la seua conservació i divulgació, n'han silenciat i desvirtuat l'essència i el valor patrimonial. I la prova d'aquest fracàs és el molt simptomàtic fet que els refugis passen desapercibuts per a la majoria dels valencians i valencianes, que en desconeixen el significat i la intrahistòria. En aquest sentit, també influeixen negativament algunes polítiques de divulgació i de definició del patrimoni molt

8 L'ocupació i l'ús d'alguns refugis com a infrahabitatges, especialment a la zona dels Poblatos Marítims (Azkárraga et al., 2017: 61), també va ser excusa per a cegar molts refugis durant la postguerra i el primer franquisme (Figura 7).

Figura 6



Procés de desmantellament del refugi del jardí del Palau de la Generalitat, pl. de la Mare de Déu
Fotografia d'autor desconegut
(València, 1945)

reduccionistes, que se centren en la monumentalitat, l'antiguitat, l'estètica i la *valencianitat*. Criteris que sovint no s'identifiquen en elements patrimonials com els que estem tractant.

És per això que part de la nostra tasca com a professionals és la de promoure una divulgació de l'heterogeneïtat i la riquesa del nostre patrimoni, per tal de mostrar a la ciutadania el valor patrimonial que tenen els refugis que trobem en les nostres ciutats i pobles, així com també altres construccions, objectes i manifestacions del nostre passat més recent. A més a més, lluny de les definicions del patrimoni de la Guerra Civil com quelcom de material, conformat per béns mobles i immobles, militars i civils, republicans i del bàndol franquista (Besolí, 2003: 119), volem posar en valor l'excepcionalitat d'aquest patrimoni que encara permet acudir a fonts orals primàries, imprescindibles per a conèixer testimonis i històries de vida, com a relats alternatius als documents gràfics i escrits.

Som optimistes, i entenem que aquest nou escenari ha de ser el punt de partida d'un programa ambiciós, integral i coordinat que recupere els espais de me-

Figura 7



Refugi als Poblats Marítims (València) reconvertit en habitatge durant la postguerra
FONT: Arxiu José Huguet, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, (ca. 194...)
Publicada en Azkárraga et al., (2017: 61)

mòria de la ciutat i que s'amplie a la resta del territori valencià. Considerem enriquidor un projecte accessible, intergeneracional i integrador que aborde de manera transversal temes històrics, socials, culturals i patrimonials, tant a escala local com global, a través de les diferents tipologies i ubicacions dels refugis i d'altres elements patrimonials de la Guerra Civil. Necessitem polítiques i estratègies de divulgació que ajuden a generar consciència crítica vers el nostre patrimoni i la nostra història. La posada en valor dels refugis, la senyalització d'elements patrimonials i l'obertura d'aquests al públic ha de contemplar també projectes i museografies complementàries (Moreno, 2017). Tot just acabem de començar; queda molt per fer i és moment de seguir perseguint la necessitat d'anar més enllà de l'obertura de refugis i de plantejar el repte de dissenyar museus o centres d'interpretació sobre la guerra. Acceptem les grans possibilitats que el patrimoni de la guerra té com a recurs turístic; però entenem que, pel seu valor històric, social, cultural i patrimonial, no han de ser mers llocs de visita, sinó espais que oferisquen a la ciutadania temes i aspectes tant del passat com del present.

D'altra banda, continuem pensant que la gestió i la conservació patrimonial dels refugis antiaeris de València demanden una catalogació exhaustiva per part de l'Administració, acompanyada pel pertinent estudi de contextualització històrica i de mesures de difusió i divulgació posteriors que incloguen la creació d'una cartografia digital georeferenciada i que pugui divulgar-se en un entorn web (Moreno i Muñoz, 2011: 187). D'aquesta manera es generaria un espai virtual en el qual es podrien difondre tots els espais/llocs de memòria que es recuperen, les rutes o itineraris que es definisquen i, fins i tot, serviria com a punt de trobada centralitzat de la

informació i les activitats relatives al patrimoni de la Guerra Civil i a la recuperació de la memòria democràtica.

Sens dubte, la política de negació i de silenci pel que fa a la recuperació de la memòria històrica ha generat un gran perjudici pel que fa a la patrimonialització d'aquests elements durant dècades. Tanmateix, sembla que ha ressorgit un interès i una inquietud renovada perquè aquests espais de la memòria puguin reviure i fer el viatge invers, des del subsòl i l'oblit, fins a la recuperació de la visibilitat i la valoració per part de la ciutadania.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Abad, V. (1987). *Valencia, marzo 1939*. València: Ajuntament de València.
- Álvarez, V. (2010). ¿Chatarra o cultura material? A propósito de los restos muebles de la Guerra Civil en el Registro Arqueológico de la ciudad de Oviedo (Asturias). *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 4, 179-201.
- Aracil, R., i Villarroya, J. (2010). *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*. València: Servei de Publicacions Universitat de València.
- Aragó, L., Azkàrraga, J. M.^a, i Salazar, J. (2007). *Valencia 1931-1939. Guía urbana. La ciudad en la 2.ª República*. València: Universitat de València.
- Azkàrraga, J. M.^a, i Peinado, J. (2017). Al refugi! En J. Navarro i S. Valero (ed.), *Com es viu una guerra? La vida quotidiana d'una ciutat de rereguarda* (vol. 2) (p. 61-88). València: Ajuntament de València.
- Azkàrraga, J. M.^a, Calpe, A., Mezquida, M., i Peinado, J. (2017). *Tempesta de Ferro. Els refugis antiaeris a València*. València: Ajuntament de València.
- Aznar, M. (ed.) (2007a). *Valencia, capital cultural de la República (1936-1937)* (vol. 1 i 2). València: Consell Valencià de Cultura.
- Aznar, M. (2007b). *Valencia, capital literaria y cultural de la República 1936-1937*. València: Universitat de València.
- Besolí, A. (2003). La recuperació i divulgació del patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya: el centre d'instrucció de l'Exèrcit Popular a Pujalt (Anoia, Barcelona). *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 1, 117-124.
- Besolí, A. (2004). Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano. *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, 2, 181-202.
- Besolí, A., i Peinado, J. (2008). El estudio y puesta en valor de los refugios antiaéreos de la guerra civil española: el caso del refugio-museo de Cartagena. *Revista Arqueo-Murcia*, 3 (deseembre), 1-18.
- Bordería, E. (2007). Valencia, 1936-1937 capital del periodisme en guerra, capital de la propaganda. En M. Aznar (ed.), *Valencia, capital cultural de la República (1936-1937)* (vol. 2) (p. 523-540). València: Consell Valencià de Cultura.
- Calzado, A., i Navarro, J. (ed.) (2007). *Valencia, capital antifascista: visiones e impresiones de una ciudad en guerra*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Calzado, A. (2006). Los espacios de la memoria de la Europa de entreguerras. En A. Girona i J. M. Santacreu (coord.). *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana* (vol. 17) (p. 9-30). València: Editorial Prensa Valenciana.
- Candau, J. (2002). *Antropología de la memoria*. Buenos Aires: Nueva Visión.

- Culturplaza*. (17 de gener de 2017): Así es el refugio de la Guerra Civil que Bombas Gens esconde en su interior. Recuperat el 22 de setembre de 2017 de <http://valenciaplaza.com/asi-es-el-refugio-de-la-guerra-civil-que-bombas-gens-esconde-en-su-interior>
- Diari La Veu*. (06 de juny de 2017). El refugi desconegut de Largo Caballero i Juan Negrín. Recuperat el 22 de setembre de 2017 de <https://www.diarilaveu.com/noticia/74267/refugi-negrin-caballero-corts>
- Escudero, R. (coord.) (2011). *Diccionario de memoria histórica: conceptos contra el olvido*. Madrid: Los libros de la Catarata.
- Espinosa, F. (2007). Cómo acabar de una vez por todas con la memoria histórica. En G. Acosta, Á. Del Río Sánchez i J. M.^a Valcuende (coord.) *La recuperación de la memoria histórica: una perspectiva transversal desde las Ciencias Sociales* (p. 45-52). Sevilla: Centro de Estudios Andaluces.
- Gaceta de la República. Diario Oficial*. (29 de juny de 1937). Decret d'organització de la Defensa Passiva Obligatòria per mitjà del qual es van constituir els comitès provincials i locals. València: Govern de la República espanyola.
- Gaceta de la República. Diario Oficial*. (03 de desembre de 1938). Decret 151 sobre Defensa Passiva Obligatòria. Barcelona: Govern de la República espanyola.
- Gaceta de la República. Diario Oficial*. (27 de desembre de 1938). Ordre sobre els serveis de Defensa Passiva Obligatòria. Barcelona: Govern de la República espanyola.
- Galdón, E. (2006). Los refugios de Valencia. En A. Girona i J. M. Santacreu (coord.), *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. El patrimonio material* (vol. 17) (p. 86-95). València: Editorial Prensa Valenciana.
- Gil, E. R., i Galdón, E. (2007). Arqueología valenciana de la guerra civil. En A. Girona i J. M. Santacreu (coord.) *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. El patrimonio material* (vol. 17). València: Editorial Prensa Valenciana.
- Girona, A. (1986). *Guerra i revolució al País Valencià*. València: Tres i Quatre.
- Girona, A., i Navarro, J. (2007). El día a día en la retaguardia valenciana. En A. Girona i J. M. Santacreu (coord.) *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. Sufrir la guerra: la vida cotidiana* (vol. 10) (p. 31-69). València: Editorial Prensa Valenciana.
- González, A. (2008). Arqueología de la Guerra Civil Española, *Revista Complutum*, 19, 11-20.
- Hobsbawm, E. (2012). *Historia del siglo XX: 1914-1991*. Barcelona: Crítica.
- Infiesta, J. L. (1998). *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra civil* (vol. 1). Valladolid: Quirón ediciones.
- Jaén, S. (2016). Memoria soterrada: los refugios antiaéreos de la Guerra Civil en Jaén. *CLIO. History and History Teaching*, 42. Recuperat el 25 de setembre de 2017 de <http://clio.rediris.es/n42/articulos/jaen2016.pdf>
- JDP. (1937). *Defensa Pasiva de la Población Civil*. València: Editorial Guerri (col·lectivitzada).
- La Vanguardia*. (02 de desembre de 2016). El Ayuntamiento crea 'València en la memòria', una ruta que senyaliza edificios emblemáticos en la Guerra Civil. Recuperat el 22 de setembre de 2017 de <http://www.lavanguardia.com/vida/20161202/412350931639/el-ayuntamiento-crea-valencia-en-la-memoria-una-ruta-que-senaliza-edificios-emblematicos-en-la-guerra-civil.html>
- Levante-EMV*. (04 de juny de 2016). Lavado de cara al refugio de la calle Serranos. Recuperat el 22 de setembre de 2017 de <http://www.levante-emv.com/valencia/2017/06/04/lavado-cara-refugio-calle-serranos/1576066.html>
- Mainar, E. (2007). La pasividad de la guardia civil. En A. Girona i J. M. Santacreu (coord.). *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana. El fracaso del golpe de Estado* (vol. 2). València: Editorial Prensa Valenciana.
- Moreno, A., i Muñoz, À. (2011). Arqueologia de la memòria. Els refugis antiaeris a la ciutat de València. *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 43, 177-192.
- Moreno, A., i Olmos, P. (2015a). *Quart de Poblet 1936-1939. Un poble de la rereguarda*. Quart de Poblet: Ajuntament de Quart de Poblet.
- Moreno, A., i Olmos, P. (2015b). Defensa pasiva en la retaguardia republicana: El refugio antiaéreo de la Plaça de la Creu (Quart de Poblet, València). En *Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana* (15-17 desembre 2012), (p. 353-362). València: Ajuntament de València.
- Moreno, A. (2017). Recuperando la memoria... El refugio del grupo escolar del Ayuntamiento de Valencia. *La Linde. Revista digital de arqueología profesional*, 8, 141-154.
- Navarro, J., i Valero, S. (ed.) (2016). *València capital de la República: 1936-1937. El món mira a València, capital de l'antifeixisme* (vol. 1). València: Ajuntament de València.
- Navarro, J., i Valero, S. (ed.) (2017). *València capital de la República: 1936-1937. Com es viu una guerra? La vida quotidiana d'una ciutat de rereguarda* (vol. 2). València: Ajuntament de València.

- Nora, P. (1984-1993). *Les lieux de mémoire*. París: Gallimard.
- Peinado, J. (2015). *La defensa de la ciudad de Valencia durante la Guerra Civil Española*. (Tesi doctoral no publicada). Universitat de València, València. Recuperada el 22 de setembre de 2017 de <http://roderic.uv.es/handle/10550/50253>
- Pujadó, J. (2006). *Contra l'oblit: els refugis antiaeris poble a poble*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Safón, A., i Simón, J. D. (1986). *Valencia 1936-1937: una ciudad en guerra*. València: Ajuntament de València.
- Sánchez, N. (2007). Tots morts. La guerra total imaginada. En R. Martínez (coord.), *Guerra en la ciutat, 1936-1939* (p. 45-77). València: Museu Valencià d'Etnologia.
- Santamarina, B. (dir.) (2009). *Llàgrimes vora mar: guerra, postguerra i riuada al Cabanyal (1936-1957) a través de la memòria*. València: Universitat de València.
- Taberner, F. (2016). La defensa pasiva. Notas sobre la construcción de los refugios antiaéreos en Valencia. En J. C. Colomer i J. Sorribes (coord.), *València, 1808-2015: la història continua...* (vol. 2) (p. 99-119). València: Balandra edicions.
- Valcuende, J. M.^a (2007). Memoria e historia: individuos y sociedad. En G. Acosta, Á. Del Río Sánchez i J. M.^a Valcuende (coord.), *La recuperación de la memoria histórica: una perspectiva transversal desde las Ciencias Sociales* (p. 19-32). Sevilla: Centro de Estudios Andaluces.
- Vera, A., i Vera, J. (2000). *Defensa antiaérea republicana (1936-1939): artillería y refugios (algo de valor)*. Requena: Ediciones e Investigaciones Gráfica Llogodi.
- Vera, J. (2008). Defensa antiaérea y refugios. En M. Aznar et al. (ed.), *València, capital cultural de la República (1936-1937). Congrés Internacional* (p. 75-99). València: Servei de Publicacions de la Universitat de València.

NOTES BIOGRÀFIQUES

Andrea Moreno Martín és llicenciada en Història i en Antropologia Social i Cultural i doctora en Arqueologia per la Universitat de València. Desenvolupa la seua tasca professional com a gestora de patrimoni cultural a l'Ajuntament de Quart de Poblet, on és assessora tècnica de la Comissió Municipal de Memòria Històrica. A més, col·labora en tasques docents i de recerca amb la UV i el Museu Valencià d'Etnologia.

Tatiana Sapena Escrivà és llicenciada en Sociologia per la Universitat de València. Ha estudiat el màster en Gènere i Polítiques d'Igualtat entre Dones i Homes de la Universidad Rey Juan Carlos de Madrid i el de Gestió Cultural en la UV. És professora associada del Departament de Sociologia i Antropologia Social de la UV i tècnica en investigació social en el Gabinet Tècnic de la Confederació Sindical de Comissions Obreres del País Valencià.

